

Реабілітація жертв сталінських репресій Поділля в 1987 – 1989 роках

На архівних матеріалах висвітлюється партійно-державна політика щодо перегляду справ репресованих за контрреволюційні злочини за часів перебудови. Аналіз кримінальних справ науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів розкриває роботу правоохоронних органів, направлену на відновлення порушеної законності у судовій практиці при розгляді справ позасудовими органами.

Ключові слова: репресії, реабілітація, позасудові органи, контрреволюційні злочини.

The archives documents are shown the politic of the state, which look throw the cases of the repressions and country-revolutionary in the times of the perestroika. The analysis of the criminal cases the workers of the scientific-pedagogical of the height education institutions are opened the work of the legal bodies, which direct to the break of the law in the courts-practice to trying the cases in the investigation bodies.

The words of the key: the reparations, the rehabilitation, the investigation bodies, the country-revolutionary crimes.

Реабілітація жертв політичних репресій 30 – 40-х і початку 50-х років змусили партійну бюрократію і, в першу чергу, спадкоємців Сталіна дуже обережно поставитись до подальшої "дискредитації" створеної ними командно-адміністративної системи. Через те у 60-ті роки хвиля реабілітації пішла на спад, а усунення М. Хрущова з посади секретаря ЦК КПРС практично призупинило процес реабілітації.

Ідеї XX та XXII з'їзду КПРС незабаром були забуті. Розпочався новий етап у реабілітаційній роботі – етап негласної реабілітації. У цей період діяла раніше сформована правова база, яка забезпечувала реабілітаційну роботу, але нові нормативно-правові документи щодо її реалізації практично не приймалися. Зазначений період у діяльності держави можна охарактеризувати як період сталінського консерватизму. Так, з 1962 по 1983 рр. було реабілітовано лише 157 055 осіб¹

Починаючи з 1962 р., реабілітація проводилася за скаргами репресованих або за заявами їхніх родичів. Саме в той час Ольга Володимирівна Ерн з'ясувала долю свого батька Володимира Миколайовича Гегенмейстера, який присвятив майже половину свого життя становленню

¹ Записка В. М. Чебрикова в ЦК КПСС "Об использовании архивов органов госбезопасности" // Реабилитация: как это было. Том III. - М.: МФД, 2004. – С 77.

Кам'янець-Подільської художньо-промислової школи, що стала центром українського художньо-прикладного мистецтва Поділля. Заарештований у 1937 р. Гегенмейстер безслідно пропав у вирі сталінських репресій. Завдячуючи наполегливості доньки, українському мистецтву повернуто чесне ім'я видатного мистецтвознавця. В. Гегенмейстера реабілітовано посмертно. Істинної причини смерті Ользі Володимирівні не вдалося з'ясувати. У довідці військового трибуналу Київського військового округу від 3 квітня 1971 р. за № 3/0-71 зазначено: "Справа по звинуваченню Гегенмейстера Володимира Миколайовича, 1887 року народження, переглянута військовим трибуналом Київського військового округу 31 грудня 1937 р. Постанову від 31 грудня 1937 р. відмінено і справу припинено. Гегенмейстер В. М. реабілітований посмертно"². У свідоцтві про смерть, виданому в травні 1971 р. РАГСом Ленінського району м. Києва засвідчено, що Гегенмейстер В. М. помер 20 січня 1938 р. Причина та місце смерті не відомі. Через 34 роки рідні отримали звістку, за якою немає змоги відстежити останні місяці життя видатного дослідника та художника.

Дослідження реабілітаційної проблематики в Україні започатковано недавно, але з кожним роком кількість праць та публікацій зростає, що засвідчує про зацікавленість дослідників цим періодом нашої історії. Зокрема, наукові дослідження С. Кульчицького, Ю. Шаповала, В. Барана, В. Пристайка, О. Уманця, Л. Абраменка, О. Бажана, Ю. Данилюка, Є. Склярєнка, О. Завальнюка та інших розкривають маловідомі сторінки історії нашої держави, подаючи на розсуд громадськості своє бачення складних суспільно-політичних процесів того часу та аналіз діяльності наукової громадськості у реалізації державної програми підготовки серії книг "Реабілітовані історією"³.

² Білокінь С. "Білі круки" подільського друкарства. // Пам'ятки України: історія та культура. № 3-4. – 2000. – С. 39.

³ Кульчицький С. Спроба реформ (1956 - 1964) // Український історичний журнал. 1999. - № 2 – 4; Шаповал Ю. Правляча верхівка в Україні у 1950 – 1960-і роки // Сучасність. – 1997. - № 7-8. – С.104-118; Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму // Історія в школах України. - 2001. - № 1. – С. 12-16; Уманець О. Початок "десталінізації" на Чернігівщині // Сіверянський літопис.-2001. - № 3.-С. 96-100; Авраменко Л. Про політичну реабілітацію жертв політичних репресій в Україні // Історія в школі.-2001. - № 11-12. – С 43-46; Бажан О., Данилюк Ю. XX з'їзд КПРС в долі кримських татар // Початок десталінізації в Україні:

Метою зазначеної статті є висвітлення шляхів, форм і методів реабілітації наукової та творчої інтелігенції Поділля, що перебувала у досліджуваній період у нонконформістських стосунках із владними структурами.

Перебудова і пов'язані з нею процеси розвитку демократизації та гласності, зміцнення законності та боротьби з бюрократизмом наполегливо вимагали від вищого політичного керівництва держави повернутися до розгляду питань відновлення історичної правди і справедливості, зобов'язували дати оцінку подіям минулого, які зовсім по іншому розцінювалися на тлі тогочасної політичної ситуації в країні.

Незважаючи на переміни в державі, процес реабілітації жертв сталінізму відродився не одразу. У 1986 – 1987 рр. після довгої перерви з'явилися перші публікації щодо репресій, які не завжди однозначно сприймалися в суспільстві. Спостерігалися намагання відвернути громадськість від злободенних питань відновлення історичної правди. Такі оцінки вищим політичним керівництвом держави розцінювалися як "нехтування історичною правдою, зневага до пам'яті тих, хто став невинною жертвою беззаконня та свавілля"⁴.

Необхідно зазначити, що після ознайомлення секретарів ЦК КПРС з матеріалами комісії Президії ЦК КПРС, яку очолював Щверник, і свого часу 18 лютого 1963 р. та 26 липня 1964 р* подав їх на розгляд М. Хрущову, який не побажав оприлюднити їх серед членів ЦК КПРС. Зваживши ці обставини, М. Горбачов вніс пропозицію створити комісію Політбюро ЦК КПРС для вивчення документів, пов'язаних з репресіями 30-40-х та початку 50-х років. Така комісія була сформована 28 вересня 1987 р. у складі Соломенцева (голова), Чебрикова, Яковлєва, Демичева, Лук'янова, Розумовського, Болдіна

Матеріали "круглого столу". – К.: Інститут історії України НАН України, 1997.-С.121-129; 3 пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. К., 2004. - С.4-62; Бажан О. Биківня: в зоні особливого мовчання. Пам'ять биківні: документи та матеріали. - К.: Рідний край, 2000.- 320 с; Скляренко С. Видання, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій в Україні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник наукових статей. Випуск 25. К., 2004. – С. 346 – 386; Завальнюк О. Володимир Олександрович Геренович // Зневажена Клію. – К., 2005. – С. 116 – 141.

⁴ Горбачев М.С. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, 2 ноября 1987 года. – М.: Политиздат, - С. 22.

та Смирнова⁵. Жовтневий 1987 р. пленум ЦК КПРС схвалив утворення комісії і прийняв рішення довести процес реабілітації до логічного завершення.

У розпорядження комісії Політбюро ЦК КПРС передавалися матеріали раніше діючих комісій, що вивчали ці питання після 1953 р., а також документи ЦК КПРС, Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, Комітету держбезпеки, Прокуратури СРСР та Верховного Суду. За погодженням з Політбюро ЦК КРПС була сформована робоча група комісії з 12 осіб⁶.

Був визначений порядок роботи щодо виявлення причин, обставин засудження та послідовність розгляду матеріалів судових процесів справ. При підготовці засідань Прокуратури СРСР та КДБ СРСР доручалася підготовка матеріалів, в яких відображалися відомості про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, підстави їхнього арешту, суть пред'явленого обвинувачення, наявність доказів за справою, дані про судові або несудові рішення за справою та виконання вироку. Вивчення зазначених матеріалів за дорученням комісії Прокуратура СРСР та КДБ СРСР розглядали в межах своєї компетенції обґрунтування питань притягнення до кримінальної відповідальності конкретних осіб.

Реабілітаційний процес передбачав таку схему, за якою Прокуратурою СРСР з урахуванням результатів додаткового розслідування подавалися висновки щодо відміни вироку і припинення кримінальної справи з подальшим направленням до Верховного Суду СРСР або висновки про залишення раніше прийнятих рішень в силі. Прокуратура СРСР про свої рішення щодо відмови перегляду справи і мотиви відмови, а Верховний Суд СРСР про результати судових розглядів справ інформували комісію

* Записка Комиссии Президиума ЦК КПСС в Президиум ЦК КПСС о результатах работы по расследованию причин репрессий и обстоятельств политических процессов 30-х годов. Не позднее 18 февраля 1963г. Справка Комиссии Президиума ЦК КПСС "О проверке обвинений, предъявленных в 1937 году судебными и партийными органами тт. Тухачевскому, Якиру, Уборевичу и другим военным деятелям, в измене Родины, терроре и военном заговоре". Не позднее 26 июля 1964 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. - М.: МФД, 2003. – С. 541 - 788.

⁵ Во имя законности, справедливости и правды. // Известия ЦК КПСС. 1989. - № 1. – С. 107.

⁶ Во имя законности, справедливости и правды. // Известия ЦК КПСС. 1989. - № 1. – С. 108.

Політбюро ЦК КПРС. Про проведену реабілітацію суд у письмовій формі повідомляв реабілітованих осіб або їхніх родичів. Майнові претензії у справах реабілітованих розглядалися КДБ СРСР відповідно до чинного законодавства.

Справи щодо партійності осіб реабілітованих у судовому порядку розглядали Комісії партійного контролю при ЦК КПРС та ЦК Компартій союзних республік і обкомів партії. Висновки за результатами перегляду комісія доповідала Політбюро ЦК КПРС та вносила пропозиції про публікацію відомостей про хід реабілітації в пресі⁷.

Зазначений порядок роботи комісії Політбюро ЦК КПРС дозволяє зробити висновок, що процедура розгляду справ репресованих була досить складною та тривалою. Безперечно, це не могло сприяти динамічній та злагодженій роботі. Тим паче, що комісія не вправі була вирішувати питання розгляду кримінальних справ. Її завдання визначалося в об'єднанні діяльності зусиль усіх органів, що виявляли зацікавленість у благородній справі реабілітації жертв політичних репресій.

У цей час у прокуратурах були сформовані спеціальні підрозділи, які приймали листи та заяви громадян, займалися вивченням справ у порядку нагляду. Активно включилися в роботу органи КДБ та МВС. Вони здійснювали пошук справ і відомостей про репресованих. Активізували діяльність щодо перегляду справ суди⁸.

Оцінюючи роботу обласних комісій, які були сформовані у 1954 р., з перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, комісія Політбюро ЦК КПРС відмітила значну кількість нерозглянутих кримінальних справ. Ці обставини спонукали комісію доручити Прокуратурі СРСР та КДБ СРСР продовжити розпочату в 1954 р. реабілітаційну роботу із залученням до неї підпорядкованих місцевих органів, незалежно від наявних заяв та скарг громадян. Судовим органам пропонувалося розглядати справи репресованих за протестами прокурорів, а партійним органам – поновлення

⁷ Реабилитация: как это было. Том III. - М.: МФД, 2004. – С 28 – 29.

⁸ Петров А. Г. Реабилитация жертв политических репрессий: Опыт историко-правового анализа. М.:ИНИОН РАН РФ, 2005. – С. 87.

партійності осіб, реабілітованих у судовому порядку. За рекомендацією комісії, поновлення в партії здійснювали ЦК Компартії України, обкоми та Київський міськком партії. На райкоми та міськкоми партії покладалися обов'язки видачі офіційних довідок на прохання родичів про результати розгляду питань щодо партійності осіб⁹.

Відповідно до постанови Політбюро ЦК КПРС, ЦК Компартії України 13 вересня 1988 р. прийняв постанову "Про роботу по виконанню постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 року "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30 – 40-х і початку 50-х років". Для проведення зазначених заходів була сформована комісія Політбюро ЦК Компартії України у складі Ю. Н. Єльченка, А. І. Корнієнка, В. М. Гаєвого, М. М. Голушка, П. К. Мусієнка та А. С. Чумака, яку очолив другий секретар ЦК Компартії України О. А. Титаренко¹⁰. Комісія створила робочу групу з працівників апарату ЦК Компартії України, Прокуратури УРСР, КДБ УРСР та Мін'юсту УРСР, яку очолив заступник голови КПК при ЦК Компартії України В. А. Дащенко¹¹.

Починаючи з другої половини 1988 р., процес реабілітації на місцях провадився за наказом Генерального прокурора СРСР та Голови КДБ СРСР від 30 липня 1988 р. "Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30 – 40-х і початку 50-х років", виходячи з тих нормативно-правових документів, які були сформовані в 50-60 х роках¹². Безперечно, це зумовило певні труднощі у вирішенні правових питань реабілітації через те, що на місцях не була розроблена система організаційних заходів щодо перегляду архівно-слідчих справ.

Розглядаючи архівні справи репресованих, комісія Політбюро ЦК КПРС та Верховний Суд СРСР відмічали, що вирокам, винесеним

⁹ // Известия ЦК КПСС. 1989. - № 1. - С. 43.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 1896. – Арк. 107.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 1896. – Арк. 108.

¹² Кузнецова Е. С. Реабилитация жертв политических репрессий. Кемерово, 1997. – С. 119.

позасудовими органами у 1930 – 1953 роках, надавалася видимість законності. В дійсності це надумані правові утворення, діяльність яких була антиконституційною і не відповідала правовими актами того часу. Зважаючи на це, комісія вважала за необхідне дати правову оцінку позасудовим органам та їхнім рішенням, оголосивши ці органи неконституційними. Таким чином, автоматично реабілітувати жертви політичних репресій, засуджених за їхніми рішеннями.

Зазначені пропозиції з аналізом реабілітаційної роботи та встановленими фактами участі членів Політбюро ЦК ВКП(б) того часу в репресивних діях були направлені 28 грудня 1988 р. комісією в записці ЦК КПРС "Про антиконституційну практику 30-40-х і початку 50-х років", в якій передбачалося покращити організацію реабілітаційної роботи:

- рекомендувати Президії Верховної Ради СРСР визнати законодавчим актом рішення "трійок", "двійок", "особливих нарад", списки та інші форми масових репресій як такі, що суперечать Конституції СРСР, соціалістичним принципам та нормам моралі. Оголосити всі ці акти незаконними, а витікаючі з них правові, політичні та громадянські наслідки такими, що обмежують права громадян і принижують гідність. Ці заходи дозволили б повністю реабілітувати всіх потерпілих від тоталітаризму, в тому числі і тих, в кого не залишилося рідних і близьких;

- Президії Верховної Ради СРСР, Раді Міністрів СРСР, Президіям Верховним Рад і Радам Міністрів союзних республік та іншим місцевим органам влади відмінити прийняті укази і постанови, пов'язані з присвоєнням імені Ворошилова, Жданова, Калініна, Мікояна і Сулова містам, районам, селищам, вулицям, підприємствам, колгоспам і радгоспам, військовим частинам, кораблям та суднам, навчальним закладам та іншим установам. Державному комітету СРСР з народної освіти внести пропозиції Раді Міністрів СРСР щодо перейменування й реорганізації іменних стипендій вказаних осіб;

- доручити ЦК компартій союзних республік, обкомам партії створити з представників партійних, радянських органів, органів

прокуратури, КДБ і МВС, громадських організацій комісії з увічнення пам'яті жертв репресій та проведення роботи щодо виявлення місць захоронення, приведення їх у належний порядок, спорудження пам'ятників і меморіалів¹³.

Зазначені пропозиції комісії були враховані у постанові Політбюро ЦК КПРС від 5 січня 1989 р. "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років", яка затвердила проект Указу Президії Верховної Ради СРСР про відміну позасудових репресій. Указ був прийнятий 16 січня 1989 р. У статті 1 засуджувалися позасудові масові репресії періоду сталінізму та скасовувалися рішення антиконституційних "трійок" НКВС-УНКВС, колегій ОДПУ і "особливих нарад" НКВС-МДБ-МВС СРСР. Громадяни, що були репресовані за рішеннями зазначених органів, включаючи осіб, засуджених за втечу з місць незаконного спецпоселення, вважалися реабілітованими¹⁴.

До активізації діяльності партійних комітетів та правоохоронних органів республіки зобов'язувала постанова політбюро ЦК Компартії України від 31 січня 1989 р. "Про організацію роботи по виконанню постанови ЦК КПРС "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років". Основна увага акцентувалася на забезпечення чіткої координації роботи з боку комісії політбюро ЦК Компартії України, яку на той час очолював секретар ЦК В. Івашко¹⁵ щодо реабілітації безпідставно засуджених, активізації перегляду архівних документів про так звані "центри" та "блоки", опозиційні та антирадянські групи та ухили на території УРСР¹⁶.

Зокрема, додаткове вивчення матеріалів кримінальної справи щодо засудження в 1930 р. 45 громадян, звинувачених у належності до

¹³ Записка А.Н.Яковлева, В.А.Медведева, В.М.Чебрикова, А.И.Лукьянова, Г.П.Разумовского, Б.К.Пуго, В.А.Крючкова, В.И.Болдина, Г.Л.Смирнова в ЦК КПСС "Об антиконституционной практике 30-40-х и начала 50-х годов". . // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы. Том III. Средина 80-х – 1991. - М.: МФД, 2004. – С. 149 - 150.

¹⁴ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 186.

¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 1926. – Арк. 173.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2030. – Арк. 66.

контрреволюційної організації "Спілка визволення України", дає підстави стверджувати, що вони були необґрунтовано позбавлені волі. Прокуратура республіки та КДБ УРСР встановила відсутність доказів вчинення контрреволюційних злочинів. За свідченням обвинувачених на попередньому слідстві та в суді, ніякої практичної діяльності, спрямованої на повалення Радянської влади, підготовки збройного повстання, здійснення політичного терору, відторгнення України від СРСР вони не проводили. Переважна більшість з них на момент арешту мали стійкі політичні погляди та переконання, які сформувалися впродовж багаторічної політичної, науково-просвітницької та культурної діяльності, критично ставилися до окремих збочень у громадському житті і окремих заходів радянської влади. Вони поміж себе відкрито обговорювали недоліки, властиві соціалістичному будівництву, пов'язуючи їх з державною політикою, проте ці дії самі по собі не спричиняли складу злочину.

Серед 45 репресованих громадян семеро були вихідцями з Поділля і мали вищу освіту. Так, Голоскевич Григорій Костянтинович, уродженець села Супрунківці Кам'янець-Подільського району, та Кривинюк Михайло Васильович із села Гнийниці Шепетівської округи працювали науковими співробітниками ВУАН, а Атамановський Валентин Дмитрович – директором Вінницького філіалу Всенародної бібліотеки Всеукраїнської Академії наук. Двоє звинувачених за справою Токаревська Ніна Сергіївна із села Кочубеївці та Карпович Йосип Романович, уродженець села Тимків Кам'янець-Подільського району, працювали вчителями шкіл, а Підгаєцький Володимир Якович із Кам'янця-Подільського перед арештом працював професором Київського медичного інституту, науковим співробітником ВУАН. Туркало Костянтин Тимофійович народився в Немиренцях Хмельницької області – інженер-хімік.

У ході перевірки кримінальної справи виявлено, що до заарештованих застосовувалися протизаконні методи ведення слідства - психологічного і фізичного впливу. Приміром, Атамановський В. Д. у своїй заяві до ДПУ від 14 листопада писав: "Безневинно ув'язнений упродовж 3-х місяців, я не маю

будь-якого потягу до життя і відчуваю, як гине мій інтелект, а сам я не сьогодні-завтра збожеволю. Задля того, щоб скінчилися ці моральні муки, я готовий підписати вам "карт бланш" або навіть написати свідчення, які потрібні вам, щоб таким чином прискорити моє засудження, бо далі не можу терпіти і бажаю своєї смерті... До останнього свого дня повторюватиму, що всі обвинувачення, пред'явлені мені, - несправедливі, а я безвинно і несправедливо морально закатований".

У зв'язку з цим 15 червня 1989 р. прокуратура УРСР внесла протест у порядку нагляду на пленум Верховного суду УРСР, в якому поставила питання про припинення кримінальної справи щодо всіх засуджених за нею осіб за відсутністю в їхніх діях складу злочину, тобто про їх повну реабілітацію. Пленум Верховного суду УРСР задовольнив його¹⁷.

За аналогом комісії політбюро ЦК Компартії України були сформовані комісії в обласних і Київській міській раді народних депутатів¹⁸. До прикладу, рішенням виконавчого комітету Хмельницької обласної ради народних депутатів від 12 квітня 1989 р. була утворена комісія у сприянні забезпечення прав і інтересів реабілітованих у складі 20 осіб, яку очолив голова Хмельницького обласного суду І. Мотревич¹⁹. Комісія залучила громадськість для встановлення місць поховань жертв сталінізму у містах Хмельницькому та Кам'янець-Подільську²⁰. Особливе значення надавалося встановленню пільг репресованим, позачерговому забезпеченню квартирними телефонами при наявності технічних можливостей та будівельними матеріалами для ремонту власних будинків. Було вирішене питання про надання послуг реабілітованим у спеціальних магазинах, які обслуговували інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни, позачергове обслуговування в медичних установах, організація побутового обслуговування області та безкоштовний проїзд у всіх видах міського

¹⁷ Потебенко М. О. Протест. // Літературна Україна. – 1989. – 31 серпня.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2069. – Арк. 116.

¹⁹ ДАХмО – Ф. Р. 338. оп. 25. спр. 244. – 25 – 27.

²⁰ ДАХм.О – Ф. Р. 338. оп. 25. спр. 247. – Арк. 49.

пасажирського транспорту, за винятком таксі та зниження до 50-відсоткового тарифу квартирної плати та комунальних послуг²¹.

Враховуючи велику кількість скарг та заяв громадян щодо виплати компенсацій реабілітованим, об'єднанкомом була утворена комісія у складі чотирьох осіб, керівництво якої здійснював заступник начальника облфінуправління В. Дикун, яка розглядала звернення реабілітованих або їх спадкодавців, у яких не збереглися документи про вилучення або конфіскацію майна і цінностей²².

Активна діяльність комісії з перегляду справ репресованих, в тому числі і на місцях, почала провадитися лише після прийнятих майже одночасно двох постанов Політбюро ЦК КПРС: від 4 липня 1989 р. "Про спорудження пам'ятника жертвам беззаконня і репресій"²³ та від 11 липня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30-40 роки і на початку 50-х років"²⁴.

У контексті зазначених документів політбюро ЦК Компартії України 8 серпня 1989 р. прийняло постанову, яка передбачала завершення реабілітаційної роботи безпідставно репресованих жертв сталінізму. За постановою правоохоронні органи республіки здійснили додаткові заходи у зміцненні кадрами робочих груп, які займалися питаннями реабілітації, залучивши до цієї роботи на місцях декілька сотень пенсіонерів – колишніх співробітників органів прокуратури, що значно активізували реабілітаційний процес. Зокрема в жовтні - грудні 1989 р. у судовому порядку на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. було реабілітовано близько 50 тисяч осіб, що відповідало такій самій кількості реабілітованих за річний період з липня 1988 р. по липень 1989 р.²⁵.

²¹ ДАХм.О – Ф. Р. 338. оп. 25. спр. 382. – Арк. 15 – 16.

²² ДАХмО – Ф. Р. 338. оп. 25. спр. 232.. – 31.

²³ // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы. Том III. Средина 80-х – 1991. - М.: МФД, 2004. – С. 82.

²⁴ Реабилитация: Политические процессы 30 – 50-х годов. – М.: Политиздат, 1991. - С. 16.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2072. – Арк. 2.

Особливу активність після оприлюднення Указу Президії Верховної Ради СРСР щодо проведення реабілітаційної роботи проявили органи держбезпеки УРСР. За інформацією заступника голови КДБ СРСР В. П. Пирожкова до реабілітаційної роботи репресованих позасудовими органами були залучені слідчі працівники органів, не тільки ті, хто колись брав участь у слідчій роботі, але всі оперативні працівники²⁶. Це дало позитивні результати. Спільно з Прокуратурою республіки за рік переглянули 114207 архівних кримінальних справ репресованих осіб у позасудовому порядку. На підставі їхніх рішень, винесених у встановленому порядку реабілітовано 138580 громадян. На кінець 1989 р. робота щодо перегляду цієї категорії справ в основному була завершена, за винятком 12 тисяч справ, які перебували у провадженні на додатковій перевірці із зазначеним Указом²⁷.

Необхідно зазначити, що відновлюючи справедливість стосовно до громадян, репресованих за належність до так званих "блоків", "центрів", "союзів", у 1989 р. були переглянуті групові справи щодо учасників "Українського національного центру", "Спілки визволення України", "Народної революційної соціалістичної партії", "Харківського міського троцькістського центру", "Польської організації військової" та інших надуманих контрреволюційних організацій.

Аналіз кримінальних справ дає нам підстави стверджувати, що у нашому регіоні існувала така ж надумана "Українська військова організація", яка започаткувала свою роботу в 1924 р. на кафедрі історії культури Поділля Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти²⁸. За задумами НКВС основна мета її – підготовка військового повстання, повалення радянської влади та відновлення "буржуазної соборної України". "УВО" була сформована з науково-педагогічних працівників навчальних закладів та інтелігенції міста. Серед них професор В. О. Геринович, якому приписали

²⁶ Стенограма засідання Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевших место в период 30-40-х и начале 50-х гг. 17 октября 1989г. // Реабилитация: как это было. Т. III. - М.: МФД, 2004. - С 300.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2072. – Арк. 9.

²⁸ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 19057 – Арк. 81.

керівництво контрреволюційною організацією²⁹, Ф. А. Кондратський, Н. Т. Гамарак, Любарський, Добуш, Кобилянський, А. Волянський О. М. Кожухов, О. С. Мельника, А. А. Марценюк М. А. Коссак³⁰ та інші професори й викладачі навчальних закладів м. Кам'янця-Подільського. Окрім зазначених осіб, в організацію включили вчителів з багатьох сіл Кам'янецьчини, де були утворені краєзнавчі осередки, що стали структурними підрозділами контрреволюційної організації. Всього в Кам'янецькому окрузі було утворено 50 "контрреволюційних" краєзнавчих осередків.

Репресивна машина безжалісно розправлялася з тими, кого включили у списки неіснуючої контрреволюційної організації. У обвинувальному вирокі за кримінальною справою В. О. Гериновича слідство визнало його шпигунську діяльність на користь Польщі, співпрацю з керівниками української еміграції, організацію в 1931 році на Дунаєвеччині антирадянського виступу селян, незважаючи на те, що речових доказів у слідства не було. Судова трійка при колегії ДПУ УРСР 10 листопада 1933 р. ухвалила вирок – 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах³¹. Його колеги професори сільськогосподарського інституту Мельник О. С.³², Геращенко М. Т., Плюйко С. А., Храневич В. П., завідуючий навчальною частиною Розенкранц А. В. та професор Курневич М. В. з інституту соціального виховання, асистент фізіології інституту технічних культур Наливайко Ф. Д. та директор ботанічного саду Панасюк Ф. С. рішенням колегії ДПУ УРСР від 3 грудня 1933 р. за ст. 54¹¹ були позбавлені волі на 5 років кожний у виправно-трудовах таборах. За цим же рішенням професор, завідувач кафедри інституту соціального виховання Бутко Г. Д. був позбавлений волі у виправно-трудовах таборах строком на 3 роки, а доцент цього ж інституту Савченко М. Є. та старший референт Кам'янець-Подільської райпотребкооперації Якімов М. П. засуджені до вислання в Сибір строком до трьох років³³. Науковий співробітник гідробіологічної

²⁹ Державний Архів СБ України. Ф.П. – Спр. 5971. – Арк. 388.

³⁰ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 17758 – Арк. 17.

³¹ Державний Архів СБ України. Ф.П. – Спр. 5971. – Арк. 384.

³² ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 19057 – Арк. 92.

³³ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 19057 – Арк. 191 – 192.

станції Марценюк А. А. за постановою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 1 жовтня 1933 р. був позбавлений волі за ст. 54¹¹ до 5 років. Відбуваючи покарання на Соловках, ув'язнений за рішенням трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1938 р. був засуджений до страти без пред'явлення звинувачення³⁴.

Складними шляхами митарства пройшли ті репресовані, які залишилися в живих, добиваючись своєї реабілітації. До прикладу, 22 жовтня 1955 р. Плюйко С. А., який після відбування покарання проживав у Рязані, звернувся до першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та Генерального Прокурора СРСР Р. Руденка з проханням переглянути його кримінальну справу, за якою він двічі був безпідставно засуджений: 3 грудня 1933 р. за рішенням трійки при колегії УНКВС ДПУ УРСР до 5 років виправно-трудових таборів та 16 травня 1938 р. особливою нарадою НКВС на такий же строк. Мотивуючи своє звернення, він зазначав: "Прошу розглянути мою реабілітацію з однією метою – відновлення моїх прав як людини і громадянина лише для того, щоб клеймо моєї судимості не відбивалося чорною тінню на моїх дітях"³⁵.

Глибоко не вникаючи в суть кримінальної справи, помічник прокурора Хмельницької області Б. Бушуєв 6 січня 1956 р. підготував постанову, в якій відмічалось, що "вказані аргументи не можуть бути взяті до уваги через те, що Плюйко С. А. в належності до "УВО" викривається, крім власних свідчень, ще за свідченнями Марценюка А. А., Храневича В. П., Геращенка М. Т. та Панасюка Ф. С. ... Плюйко С. А. засуджений на законних підставах, міра покарання відповідає тяжкості заподіяного. ...З постановою трійки при колегії УНКВС ДПУ УРСР від 3 грудня 1933 р. за справою по звинуваченню Розенкранца А. В., Геращенка М. Т., Плюйка С. А., Панасюка Ф. С., Наливайка Ф. Д., Курневича М. В., Храневича В. П., Бутка Г. Д., Савченка М. Є. та Якімова М. П. погодитися. Скаргу

³⁴ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 17758 – Арк. 166.

³⁵ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 5966 – Арк. 423.

Плюйка С. А. залишити без задоволення, передавши її в архів органів держбезпеки на збереження”³⁶.

Не отримавши відповіді на заяву, Плюйко С. А. 16 лютого 1957 р. знову направив листа Генеральному Прокурору СРСР, а через шість місяців надіслав лист і до прокуратури України. Зазначена петиційна активність репресованого вимусила правоохоронні органи провести повторне вивчення кримінальної справи. Були проведені допити 12 осіб, які добре знали засуджених до арешту і позитивно оцінили їхню наукову, навчальну та суспільно-політичну діяльність, в якій не відмічалися елементи антирадянських проявів. Зібрані та вивчені рецензії на наукові роботи Плюйка С. А., авторські свідоцтва, матеріали заохочення професора Геращенка М. Т. та його рекомендації щодо розробки та запровадження технології консервування м'яса птиці свідчили про їхній високий фаховий рівень і активну участь в соціалістичних перетвореннях на селі³⁷. Витребувані матеріали з партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України та державного архіву Хмельницької області засвідчували, що в період 1920 – 1934 рр. ”Українська військова організація” на території області не існувала і зазначені репресовані особи в ній не перебували³⁸.

Незважаючи на ці обставини, управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Хмельницькій області вважало, що матеріали для притягнення до кримінальної відповідальності всіх десяти осіб за справою були обґрунтованими³⁹. 19 березня 1958 р. Прокуратура УРСР направила протест у судову колегію з кримінальних справ Верховного Суду УРСР, в якому зазначена відміна постанов трійки при колегії ДПУ УРСР від 3 грудня 1933 р. і особливої наради при НКВС СРСР від 16 травня та 2 серпня 1938 р., а справу щодо Розенкранца А. В., Геращенка М. Т., Плюйка С. А., Панасюка Ф. С., Наливайка Ф. Д., Курневича М. В., Храневича В. П., Бутка Г. Д., Савченка М. Є. та Якімова М. П. у подальшому провадженні

³⁶ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 5966 – Арк. 231.

³⁷ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 5966 – Арк. 317 – 325.

³⁸ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 5966 – Арк. 308 – 310.

³⁹ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 5966 – Арк. 384 – 394.

припинити за недоведеністю звинувачення⁴⁰. За рішенням судової колегії з кримінальних справ Верховного Суду УРСР від 2 квітня 1958 р. протест був задоволений⁴¹. Засуджені особи за справою "УВО" були реабілітовані.

Намагався захистити своє ім'я Геренович В. О., подаючи прохання на перегляд кримінальної справи. У висновку про дострокове звільнення від 29 грудня 1936 р. в трьох словах визначена його доля: "дострокове звільнення небажане"⁴². У 1940 р. направляє скаргу в Генеральну прокуратуру УРСР, проте її розгляд зводиться до чергової відписки за раніше сфальсифікованими справами. У постанові від 17 вересня 1940 р. зазначено: "...скаргу Гереновича залишити без задоволення. Наглядове провадження за справою припинити"⁴³. У 1946 р. через Вологодський обком ВКП(б) він піднімає клопотання про зняття судимості, але йому відмовляють⁴⁴.

Повернувшись на Галичину, Геренович продовжує петиційну діяльність, домагаючись своєї реабілітації. Направляє листа в управління держбезпеки Львівської області з проханням зняти судимість. Його заява розглядалася Особливою нарадою при МДБ СРСР 27 листопада 1948 р. Заявнику відмовлено без будь-яких пояснень. І лише через 41 рік, після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років" Геренович В. О. 28 квітня 1989 р. був реабілітований⁴⁵.

Аналогічно в 1989 р. були реабілітовані члени "контрреволюційної" Кам'янець-Подільської "УВО", засуджені за ст. 54¹¹, Мельник О. С. та Марценюк А. А. на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. За три роки переписки з правоохоронними органами дочка Мельника О. С. дізналася, що її батько помер 5 квітня 1935 р. в Карлаге.

⁴⁰ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 5966 – Арк. 431.

⁴¹ ДАХм.О – Р. 6193 оп. 12 спр. П – 5966 – Арк. 437 – 439.

⁴² Державний Архів СБ України. Ф.П. – Спр. 5971. – Арк. 388.

⁴³ Державний Архів СБ України. Ф.П. – Спр. 5971. – Арк. 389.

⁴⁴ Державний Архів СБ України. Ф.П. – Спр. 5971. – Арк. 393.

⁴⁵ Державний Архів СБ України. Ф.П. – Спр. 5971. – Арк. 395.

Управління СБУ в Хмельницькій області надіслало їй фотографію батька, яка збереглася в кримінальній справі.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на певні складнощі реабілітаційного процесу, в республіці на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. було реабілітовано 159 130 осіб, засуджених позасудовими органами, та 21 796 громадянам були повернуті чесні імена в судовому порядку. За період з 1988 – початку 1990 рр. була відновлена справедливість щодо 180 926 громадян республіки⁴⁶.

Процес реабілітації жертв політичних репресій, започаткований комісією Політбюро ЦК КПРС у 1987 – 1990 рр., з прийняттям вищезазначених документів дав можливість визначити, що в період 30 – 40-х і початку 50-х років мала місце практика масових репресій та беззаконня. Ці дії стали результатом свавілля та кричущих порушень соціалістичної законності. Вершиною беззаконня стали спеціально створені позасудові органи та практика формування і затвердження списків репресованих. Головна і непростима вина за проведення цих жахливих масових злочинів лягала безпосередньо на Сталіна та його оточення – Молотова, Кагановича, Ворошилова, Жданова та інших.

Подальша реабілітація в державі зумовлювалася указом Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. ”Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20 – 50 років”⁴⁷. У ньому вперше було оговорено про реабілітацію осіб, репресованих в адміністративному порядку, проте не був передбачений механізм її реалізації. У цьому проявився його декларативний характер. Зазначений Указ скасовував судовий порядок реабілітації громадян, що існував раніше, але й не передбачав ніякого іншого правового механізму її проведення, чим обмежував діяльність правоохоронних органів, позбавляючи їх можливості приймати рішення у справах реабілітації.

Оцінюючи реабілітаційний процес зазначеного періоду, необхідно визнати, що відновлення справедливості щодо тисяч репресованих

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. оп. 11. спр. 2268. – Арк. 93 – 94.

⁴⁷ Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. - № 34. – Ст. 647.

відбувалося завдячуючи прийнятому 16 січня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років", який дав можливість переглянути рішення позасудових органів. Зазначений Указ і роботу по його реалізації необхідно розглядати як тимчасовий крок законодавця на шляху формування юридичної основи для реабілітації жертв політичних репресій.

Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006.- Т. 8 – С. 169 – 183. Матеріали четвертого круглого столу "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст."